

XIX-XXI ÁSIRLERDE QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERINIŇ TARIYXÍY EVOLYUCIYASÍ HÁM ATQARÍWSHÍLÍQ DINAMIKASÍ

Tuyana Erejepov – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: baqsı, duwtar, dástan, XIX-XXI ásirler, saxna, kórkem óner etnomádeniyat, ustaz-shákirt dástúri.

Ключевые слова: бакши, дутар, эпос, XIX-XXI века, сцена, искусство, этнокультура, традиция наставник-ученик.

Key words: bakhshi, dutor, dastan, XIX-XXI centuries, stage, art, ethnoculture, mentor-student tradition.

Kirisiw. Izertlewdiń áhmiyetliliği.

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri óziniń genezisi hám atqarıw ózgeshelikleri menen túrkiy xalıqları epikalıq oy-pikiriniń biybaha úlğisi bolıp esaplanadı. XIX ásirde baslap házirgi kúнге shekemgi dáwir usı kórkem ónerdiń hám rawajlanıw, hám transformaciya dáwirlerin óz ishine aladı. Globalıstıq sharayatında bul miyrastı tariyxıy kontekstte úyreniw milliy ózlikti saqlaw hám materiallıq emes mádeniy miyrastı qásterlep saqlaw kózqarasınan oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı.

XIX ásir: klassikalıq dástanshılıq hám baqsıshılıqtıń altın dáwiri. XIX ásirde qaraqalpaq baqsıshılıǵı óziniń eń joqarı shıńına shıqtı. Bul dáwirde kórkem óner tiykarınan xan sarayları hám xalıq jıyınlarında ("toy-tamashalarda") oraylıq orın tutqan. Baqsıshılıqtıń qalıplesiwi: Ázelden kiyatırǵan ustaz-shákirt dástúri XIX ásirge kelip baqsıshılıq ónerinde kúshli rawajlanıwları payda etken. Bul ásirde duwtar atqarıwshılıǵı hám lirikalıq dástanshılıq ("Ǵárip-ashıq", "Sayatxan-Hamra", "Hurlıqa-Hamira", "Yusup-Axmet", "Goruǵlı" h.t.b) keń en jaydı. Aqımbet, Ǵáripniyaz, Arzı, Qutım hám Muwsa, Shernazar baqsı sıyaqlı ustazlar óz mekteplerine tiykar saldı. XIX ásir baqsıshılıǵı ushın tán bolǵan ózgeshelik - dástanıń tolıq (bir neshe aqshamlap) ayılıwı hám improvizatorlıq sheberliginiń joqarılıǵı bolıp tabıladı. Bul dáwirde tek ǵana er adamlar baqsıshılıq penen shuǵullanatuǵın bolǵan. Sol sebepli Berdeq shayırdıń qızı Hurlıman baqsı iyshanlardıń qarsılıǵına ushırap ákese Berdaq shayırdıń iyshangá narazılıǵın aytıp, kóndirip qızına ruqsat bergeniń keyin Hurlıman baqsı baqsıshılıǵın ele de keńnen rawajlandırıp

dawam ettirgen XX ásir: institucionalizaciya hám transformaciya. XX ásir qaraqalpaq baqsıshılıǵı ushın qıyın dáwir boldı. Buringi ideologiyası tásirinde kórkem ónerdin ayırım diniy yamasa "feodallıq" dep esaplangan elementleri shetlestirildi, biraq unamlı tárepten kórkem óner akademiyalıq formaga kirdi. Akademik úyreniw: XX ásirde 30-jıllarınan baslap dástanlar jıynalıp, jazıp alınıp hám basıp shıǵarıla basladı. Q.Ayımbetov sıyaqlı ilimpazlar folklor úlğilerin sistemalastırdı. Saxnaǵa ótiw: Baqsılar tek xalıq xızmetlerinde ǵana emes, al mámleketlik teatrlar hám filarmoniyalarda da shıǵa basladı. Bul dástanlardıń qısqarıwına (tek namalardı jırlawǵa) hám saxnalıq kóriniske iye bolıwına alıp keldi. Baqsı Japaq Shamuwatov, Qarajan baqsı, Esjan Qospolatov, Aytjan Xojalepesov, Ibrayım Patullaev, Ámet Tariyxov, Ansatbay Xayraddıynov, Genjebay Tilewmuratov, Turǵanbay Qurbanov sıyaqlı basqa da kóplegen kórkem óner ǵayratkerleri baqsıshılıq hám dástanshılıqtı professional kórkem óner dárejesine kóterdi. Hayal baqsılardıń shıǵıwı: XX ásir basları hám ortalarında qaraqalpaq hayal baqsıları (máselem, qız baqsı Qanıǵúl, girjekshi Injigul Saburova, baqsı Gulbaxar Rametova, Qalbiyke Uzaqbergenova, h t b) ózine tán vokal mekteplerin kórsetti. XXI ásir: ǵárezsizlik hám zamanagóy regeneraciya. Ǵárezsizlik jıllarında qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerine bolǵan múnásibet túp-tiykarınan ózgerdi. Bul dáwir "mádeniy oyanıw" basqıshı sıpatında táriyiplenedi. Xalıqaralıq tán alıw: Baqsıshılıq kórkem óneri YUNESKOńıń Rerezentativ dizimine kirgizildi. Nókis qalasında xalıqaralıq

baqsıshılıq kórkem óneri festivalı hám baqsılar mektepleriniń shólkemlestiriliwi kórkem ónerdiń abırayın arttırdı. Bilimlendiriw sisteması: búgingi kúnde baqsıshılıq joqarı oqıw orınlarında hám qánigelestirilgen kórkem óner mekteplerinde ilimiy-teoriyalıq tiykarda oqıtılmaqta. "Ustaz-shákirt" dástúri zamanagóy pedagogikalıq metodlar menen úylestirildi. Zamanagóy

talqılawlar: XXI ásir baqsıları dástanlardı saqlap qalğan halda, zamanagóy saz ásbaplarınan hám aranjirovkalardan da paydalanbaqta, bul bolsa jas áwladtıń usı kórkem ónerge bolğan qızıǵıwshılıǵın arttırmaqta. Muzikalıq-teoriyalıq tallaw: rawajlanıw dinamikası. Baqsıshılıq óneriniń úsh ásirlik rawajlanıwın tómendegi keste arqalı kóriw múmkin:

Qásiyet	XIX ásir	XX ásir	XXI ásir
Tiykargı orın	El jıynları, xan sarayı	Teatr, filarmoniya, radio	Festivallar, media, bilimlendiriw
Atqarıw forması	Tolıq dastan (kóp saatlıq)	Fragmentar (úzindiler)	Virtual hám akademiyalıq
Saz ásbabı	Tábiyiy duwtar, qobız	Jetilistirilgen saz ásbabları	Elektro-akustikalıq imkaniyatlar
Úyreniw	Awızeki dástúr	Nota jazıwı, izertlewler	Sanlı arxiv, ilimiy analiz

Juwmaq

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri XIX ásirdegi arxaikalıq tamırlarınan XXI ásirdegi akademiyalıq dárejege shekem úlken joldı basıp ótti. Bul óner xalıqtıń tariyxıy ózgerislerine beyimlesken halda óziniń "nama" sistemasın hám "ırǵaq" sıyaqlı ózine

tán texnikaların saqlap qaldı. Búgingi kúndegi tiykargı wazıypa - dástanlardıń tek ǵana muzikalıq bólimin emes, al olardıń epikalıq pútinligin hám filosofiyalıq júgin keleshek áwladqa jetkeriw bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalığı. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
2. Jirmunskiy V. M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. Leningrad: Nauka, 1974.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq jıraw hám baqsıları. - Nókis: Bilim, 1992.
4. Adambaeva T. Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq muzıkası. – Qaraqalpaqstan baspası, Nókis. 1976.
5. Saǵıtov I T. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1986.
6. Mamirov Q. Qaraqalpaq muzıkası tariyxı. - Tashkent: Fan va texnologiya, 2010.

REZYUME. Bul maqalada qaraqalpaq milliy mádeniyatınıń tayanıshı esaplangan baqsıshılıq kórkem óneriniń úsh ásirlik rawajlanıw basqıshları tallanadı. XIX ásirdegi klassikalıq dástanshılıq dástúrleri, XX ásirdegi institucionalıq ózgerisler hám XXI ásir - ǵárezsizlik dáwirindegi qayta tikleniw processleri muzıkatanıw kózqarasınan izertlengen.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются этапы развития искусства бахши, являющегося краеугольным камнем каракалпакской национальной культуры, на протяжении трех веков. С точки зрения музыковедения изучены традиции классической эпической поэзии XIX века, институциональные изменения в советский период в XX веке и процессы возрождения в период независимости в XXI веке.

SUMMARY. This article analyzes the stages of three centuries of development of the art of bakhshi, which is considered the foundation of Karakalpak national culture. The traditions of classical epic poetry in the 19th century, institutional changes during the Soviet era in the 20th century, and the processes of revival during the 21st century - the period of independence - have been studied from a musicological perspective.